

vármegyei földön laktak s eredetük már azért sem lehet egy a székelyekével, a miről «való nézeteimet mielőbb részletesen ki fogom fejteni az «Erdélyi Múzeum» cz. folyóiratban» (A barczasági magyar községek története, írta HORGER ANTAL, 1903. 5.). És: «a csángók eredetének megmagyarázása céljából nem kell elkalandoznunk se a kúnokhoz, se a besenyőkhöz... csak ide kell jönni a Székelyföldre» (Erd. Múz. 1905. 78. uő.). Továbbá: «A hétfalusi csángó nyelvjárás és Halmágy között figyelemreméltó kapocs csak az *uo, üö* használata. Ezzel szemben azonban jóval több és nagyon fontos sajátosság tekintetében, a melyeknek elősorolása most nem lehet feladatomban (mindig így!), eltér a Hétfalu Halmágytól... Tehát éppen nincsen elegendő okunk arra, hogy Halmágyot csángó-szigetnek tartjuk» (HORGER, NyK. 31:422—23.). Ellenben: «minden ellentét szépen elsimul, ha föltesszük, hogy Halmágynak eredetileg nyugoti székely lakosságának megerősítéséül 1211 után azon csángó családokat telepítették oda, a kik a művelhető föld hiánya miatt már el nem fértek a hétfalusi csángók mai lakóhelyén» (Erd. Múz. 1905: 72. l.) Stb. — De hát hogy is lehet az effélet úgy alaposan végezni, mikor pl. Halmágyon összesen $10 + 4 = 14$ napot töltött saját bevallása szerint (l. Nyk. 31:365.) és írt vaskos értekezést az Akadémia számára; én pedig a háromszéki nyelvjárást legalább 14 év óta tanulmányozom, ott is születtem s ma sem merem állítani, hogy teljesen ismerem. De úgy hiszem, ennyi is elég annak kijelentésére, hogy grammatikai czivakodás helyett vállvetve produktívabb munkát is végezhetnénk. Bár én most a hétfalusi nyelvjárás leírását sem kérem HORGER-től, és csak sajnálnom kell, hogy alkalmat szolgáltatott arra, hogy jóindulatára és nagyhangú kutatásainak valódi értékére rámutassak.

ERDÉLYI LAJOS.

Kisebb közlemények.

Egy állítólag ismeretlen latin-magyar szótárról. SIMONYI ZSIGMOND szíves volt figyelmeztetni, hogy az Erdélyi Múzeum XVIII. (1901.) kötete 37—39. lapjain egy ily című értekezés található: «Egy ismeretlen latin-magyar szótár.» Minthogy erről az értekezésről «A magyar szótáriródalom» című dolgozatomban sehol sem teszek említést, hadd mondjam el, mi van ez értekezésben, s hadd állapítsam meg, mely műről van a jelen esetben szó.

Török ISTVÁN, az értekezés szerzője egy nyolczadrétű csonka*)

*) Megvan belőle az E—Zz ív; a példány nyilván a kolozsvári ref. koll. tulajdona.

latin-magyar nyomtatott szótárt ismertet s arra a végeredményre jut, hogy «a szótár külföldön készült 1654—55 körül, a Régi magyar könyvtárban (SZABÓ K.-tól) nincs róla említés; ezért tartom ismeretlennek és érdemesnek arra, hogy szakembereink közül valaki bővebben ismertesse». Hogy a külföld mely sajtója alól került ki a szótár, arra TÖRÖK ISTVÁN azzal felel, hogy Utrechtben. Oka erre az, hogy a csonka példány végén közölt zárszóban (l. alább) KAPOSÍ P., SZÁNTAI M. és HELEMBAI S. nevek fordulnak elő, ezek közül pedig KAPOSÍ PÁL és SZÁNTAI M. 1653—4-ben, illetve 1655—6-ban utrechti egyetemi hallgatók voltak.

TÖRÖK nagyon helyesen mondja, hogy «KAPOSINAK volt előkészültsége a szótár készítéséhez, mert ő készítette két társával COMENIUS híres Janua című iskolai könyvének latin szövege mellé a magyar fordítást 1652-ben». Ha mármost annak, a mit itt mond, utána járt volna, megnézte volna a Januá-nak ezt az 1652-iki kiadását (vö. SZABÓ, RMK. I. 860, TOLDY, A m. nemz. irod. tört.⁴ 107), akkor látta volna, hogy az általa ismertetett csonka latin-magyar szótár és COMENIUS Januá-ja egy és ugyanaz a mű. Ennek a Januá-nak teljes címe: «Eruditionis Scholasticæ Pars II. Janua. Rerum et Lingvarum Structuram externam exhibens. In usum Scholæ Patakinæ edita. Typis Cels. Princ. expressit. Georgius Renius MDCLII.» A könyv egy fejezetének: «Sylva Latinæ Lingvæ... Sive Lexicon Januale» a címe, s ezért szótárirodalmunkról szóló dolgozatomban «COMENIUS Lexicon januale cz. műve» címmel tárgyaltam (vö. NyK. 36: 299).

Hogy azonban a Török által ismertetett szótár és a Lexicon januale egy és ugyanaz, annak igazolására álljanak itt a Török által idézett helyek összevetve a Lexicon januale megfelelő helyeivel:

Török idézete:

a) A csonka példány záradéka:

«Sic emendamus Latina, quæ nostra sunt. Hungarica quam recte sint adornata, ego quidem judicare non possum: commendet diligentia sua interpretes, quos adhibuimus, Classis hujus ex ordine Præceptores (unius biennii, eheu tres) P. Capossium, M. Szántai, S. Helembai. Hortor autem, si quid aberrationum fuerit animadversum, in melius mutare ut ne pigeat. Dies diem docet:

A Lexicon januale megfelelő helye:

aj) A Lex. jan. záradéka:

«Sic emendamus Latina, quæ nostra sunt Hungarica quàm rectè sint adornata, ego quidem judicare non possum: commendet diligentia sua interpretes, quos adhibuimus. Classis hujus ex ordine Præceptores (unius biennii *decursu*, eheu, tres) P. Capossium, M. Szántai, S. Helembai. Hortor autem, si quid aberrationum fuerit animadversum, in melius mutare ut ne pigeat. Dies

potestque videre praxis, quæ theoriæ oculos fugiunt. V.

b) Példa:

«Den-tes 1 quare in ore; — tes 2 duos in anchora; — tale 3 in aratro — to (ónis, m. 4) est — tatus 5, infans e-tulus 6, senex e-tatus 7, falx-ticulata 8. Infantes dum — tiunt 9 non opus habent — tificio 10, nec — tiscalpio 11: bi-te (12, sc. ligone) utuntur Vinitores: tri-te 13 fureá rustici.

[Fog- 1 vas macska agai 2 Csoroszlya 3 Nagy -u 4 -as 5 -atlan 6 -a hullott 7 -as (sarló) 8 -asodni 9 -vakaro 10 -vájó 11 két águ (kapa) 12 Három agu (villa) 13»

diem docet: potestque videre praxis, quæ theoriæ oculos fugiunt. V.»

b) Példa:

«Den-tes 1 quare in ore: — tes 2 duos in anchora: — tale 3 in aratro. -to (ónis, m. 4) est — tatus 5, infans e — tulus 6, senex e — tatus 7, falx-ticulata 8. Infantes dum — tiunt 9 non opus habent — tificio 10, nec — tiscalpio 11: bi — te (12. sc ligone) utuntur vinitores: tri — te 13 fureá rustici.

[Fog- 1 vas macska agai 2 Csoroszlya 3 Nagy -u 4 -as 5 -atlan 6 -a hullott 7 -as (sarló) 8 -asodni 9 -vakaro 10 -vájó 11 Két agu (kapa) 12 Harom agu (villa) 13».

Ez egybevetésekből világos, hogy a Török által ismertett latin-magyar szótár az eléggé ismert COMENIUS «Lexicon januale» cz. mű. Hogy a szótárnak nyelvileg mi az értéke, arról részletesen olvashatni dolgozatomban.

MELICH JÁNOS.

Író. E szavunkat már VÁMBÉRY (NyK. 8 : 155.) és BUDENZ (NyK. 10 : 84.) török jövevényszónak magyarázták, összevetve vele a következő török szavakat: ujb., oszm., csag., kirg., alt., kojb. *airan* «ein getränk aus gegohrener kuhmilch», RADLOFF, 1 : 25; buini csuvas *ujran*, malokaracsini *orén* MUNKÁCSI, NyK. 21 : 23, ASMARIN 347, 354. Újabban MUNKÁCSI utalt az alakilag kétségkívül pontosabban illő mongol, kalmuk *airak* («lait fermenté, koumis» KOVAL. 8, JÜLG 137.) szóra, s annak a nézetének adott kifejezést, hogy ebben az esetben is «mongolból ugor-török úton került jövevénynyel van dolgunk» (vö. KSz. 2 : 192, NyK. 32 : 398.). Magam is felvettem e szót török jövevényszavaink lajstromába, természetesen MUNKÁCSI megszorítása nélkül, mert hiszen török **airak* alak felvételének mi sem áll az útjában (vö. MNy. 3 : 223.). Nagyobb akadály a szókezdő *ai-* ∞ magy. *i-* megfelelés, a melyre nem igen tudnánk analógiát idézni. Igaz hogy a csuvasban gyakori a szókezdő *j-* köztör. magánhangzós szókezdettel szemben (pl. tör. *arār*, *awār* ∞ csuv. *jūwār*, tör. *at* ∞ csuv. *jat* stb.), de egyrészt ez a hangváltozás aligha olyan régi, mint a magyar nyelv török elemei, másrészt meg köztör. *ai-*nak a mai csuvasban is *ui-*,

oĭ- felel meg: köztör. *ai* ∞ csuvas *ujâĭ*, *oĭâĭ* «hold»; kaz. *ajâr-* ∞ csuvas *oĭâr-*, *ujâr-* «elválasztani.»

PRÖHLE baskir szójegyzéke irányította a figyelmet egy másik török szóra, a mely alakra, meg jelentésre is pontosabban illik a magyar *író*-hoz. Az adatok a következők: bask. *jâd-*, *jâz-* «köpülni»; *mâj jâdû* «köpülés»; *jâdma* «író» (KSz. 5 : 246.); KATARINSZKIJ szótárában nem találom (más forrásban sem), mindamellet PRÖHLE adatának helyességében semmi okunk sincs kételkedni.

A magyar *író* mármost a tör. *jaz-* «köpülni» ige **jazak*, **jazâĭ* (= bask. *jâdû*) nomen verbaléjának ízről ízre megfelel (vö. köztör. *jaz-* ∞ magy. *ír-* «schreiben»). Nincs ennek a származtatásnak jelentésbeli nehézsége sem. A magy. *író* a «megköpült tejfölnek savanyú leve, mely a vaj elválasztása után fenmarad» CZUCZOR-FOGARASI. Igaz, hogy a bask. *jâdû* elsősorban «köpülést» jelent, de hisz a nom. actionis > nom. acti jelentésváltozás a törökségben is egészen közönséges (pl. oszm. *sar-* «enveloppe»; *sarma* 1. «action d'enveloppe», 2. «viande hachée enveloppée dans des feuilles de vignes»; *sarik* «turban»). Ugyanennek az igének másik nomen verbaléja, *jâdma*, már szorosabban *író*-t (mintegy «köpülék»-et) teszzen.

Azt hiszem, hogy a többször idézett keleti cseremisiz *jora* («íros tej, buttermilch»; GENETZ feljegyzése, UgF. 13 : 53) is inkább ide tartozik, mint az *airak*, *airan*-hoz. Köztörök **jazak*-nak a csuvasban **sâra*, **sîra*, illetőleg eredetibb **jâra*, **jîra* felelne meg. A cser. *o*-val jelölt hangnak, a mely GENETZ szerint «bezeichnet einen ziemlich offenen gutturalen vocal zwischen *a* und esthnisch *o*» (SUS. Aik. 7 : 1 : Bevez.), a csuvasban rendszerint *â* felel meg: pl. csuvas *âârât* > cser. *âogot* «sajt»; csuv. *porâš* > cser. *poros*, *poros* «macska». A mi a cser. szókezdő *j*-t illeti, igaz hogy a cseremiszbén a köztör. *j-* (= csuv. *s-*)nek rendszerint *s-*, *s'-* felel meg, de hiszen éppen a magyar nyelv régi török jövevényszavai (*ír*, *gyűrű*) bizonyítják, hogy a *z* > *r* hangváltozás régibb keletű a *j-* > *s'-* változásnál. G. Z.

M. jós, javas, javos. E szó etimológiája eddig még nincsen tisztázva. Utoljára SZILY KÁLMÁN, Nyr. 28 : 289. stb. a *jóst* — melyet a *javastól* elválaszt — régebbi **jonhos-* (**johos-*)ból magyarázta: alapszava tehát *jonh*, «exta, intestina» volna és *jós* tkp. «haruspex». Ez a magyarázat mégis hangtani és jelentésbeli nehézségekkel jár, vö. SETÁLÁ SUS. Aik. XVII, 4 : 49. De másrészről szerintem nem származtathatjuk a *jóst*, *javast* a «bonus» jelentésű magyar melléknévből sem, a mint BUDENZ MUSz. 148., Nyr. 1 : 249. tette, és utána SETÁLÁ is az idézett helyen. *Jós*,

javas nem lehet eredetileg = «divinus», mert a magyar *jó*, *java-* nem azonos a cseremiszi *jumo* 'deus' szóval és a föltett jelentés-változás: «bonus» > «deus» nem igazolható, mint a NyK.-ben nem régen megjelent «A finn és a cseremiszi isten-névről» című értekezésemben be iparkodtam bizonyítani. Tehát új magyarázatot kell keresni.

A cseremiszi nyelvben van egy alapszó: *ju* (keleti és erdei dial.), *jo* (hegyi dial.) 'varázsló ige' [«zauberspruch» (GENETZ és RAMSTEDT), *наговоръ* (VASZILJEV)] és annak származéka: *južo*, *juzo*, *juzâ* 'varázsló, zauberer' (SZILASI), 'ráolvasó, наговорщикъ (тѣкаръ)' (ТРОИЦКИЈ), 'знающій наговоры' (VASZILJEV 51.), hegyi-cser. *iozâ* 'zauberer, hexenbekämpfer, einer, der durch hexerei böse krankheiten heilt' (RAMSTEDT), 'колдунъ' (ТРОИЦКИЈ). Ennek a képzője *-žo*, *-zo*, *-zâ* csuvas eredetű: csuv. *-žâ* (-š) = köztör. *-čâ*, vö. ASMARIN, Мат. для изсл. чув. языка 105., BÄLIN, Kazáni-tatár nyelvtan. 27. A csuvas jövevényszavak útján, mint pl. *jomze* (ТРОИЦКИЈ) 'varázsló' = csuv. *jumžžâ*, *šâvârzo* (ТРОИЦКИЈ) 'dudás' = csuv. *šâbâržžâ* annyira meghonosodott a cseremiszi nyelvben, hogy eredeti főnévtövekhez is hozzájárul, pl. *kolâzo* 'halász' (*kol*, 'hal').*)

Miután a szóban forgó csuvas-cseremiszi képzőnek jelentésre nézve a magyar *s*-képző teljesen megfelel (vö. *csikós*, *lakatos*, *üveges*, *orás*), a magyar *javas*, *javos* 'ráolvasó' egy 'varázsló igét, ráolvasást' jelentő *java-* töből származtatható, mely alakilag is a fönt említett cseremiszi alapszónak megfelelője lehet. A cser. *ju*, *jo* teljesebb **juv_s*, **iov_s*-ból magyarázható, vö. cser. *kü* = magyar *kő*, *köve*-, finn *kive*-. Arra is lehetne gondolni, hogy az eredeti alak **j_sη_s* volt, s ebből a magyarban *java-* lett (vö. *hó*, *hava-* 'mensis' = mordE. [dial.] *koj* id. < **k_sη_s*), a cseremiszi pedig **juη*, **juv*, *ju* (**ioη*, **iov*, *jo*), vö. cser. *lojgo* ~ *lu* (< **luv*, **luη*), (hegyi-dial.) *lo* (< **lov*, **loη*) 'köz' és cser. *pü* = mordE. (dial.) *pëh*, osztj. *pënk*, vog. *pänk*, magy. *fog*.

Valószínű, hogy a *jós* és a *javas* mellékalakok, mint BUDENZ föltette, vö. SETÄLÄ, SUS. Aik. XVII, 4 : 47. Bajos őket azért különválasztani, hogy a jelentésben némileg eltérnek («a *jós* jövendöl, de nem gyógyít soha, ellenben a *javas* gyógyít, de nem jövendöl», SZILY az idézett helyen), és még kevésbé jöhet számba az a körülmény, hogy a *javas* csak későbbben a népnyelvből vált ismeretessé, mert az puszta véletlen is lehet.

PAASONEN H.

*) Továbbá a nomen actoris képzőjéül is szerepel (az eredeti *-šo*, *-šâ* mellett), pl. *loktâžo*, *loktâzâ* 'zauberer, hexer' (*loktem* 'behexen'), *ki_sšâzâ* (hegyi dial.) 'bettler' (*ki_sšem* 'begehren').